

Ўзбек тилида ёзилаётган матнлар, турли соҳаларга оид ҳужжатларни автоматик таҳрир ва таҳлил қилишга эришиш мақсадида юқорида илк қадамда эътиборга олинган керак бўлган жиҳатлар морфологик таҳлил доирасида кўриб чиқилди, таҳрирловчи дастурнинг лингвистик таъминоти яратиш борасида муайян ҳулосалар чиқарилди.

Хорижий таҳлил дастурларини яратиш йўналишлари ва босқичма-босқич иш принциплари ўрганиш натижасида қуйидаги илмий ҳулосаларга келинди:

— Модель тил ҳақидаги билимларни объектив ифодалаш воситаси бўлганлиги боис лингвистик ходисаларни моделлаштириш компьютер лингвистика-

сида энг самарали усул ҳисобланади.

— Лингвистик процессорни яратишда лингвистик модулнинг ўрни ва аҳамияти ўта муҳим. Шу боис ўзбек компьютер лингвистикасида матнларга ишлов берувчи лингвистик дастурларга мукамал модулларнинг яратилиши мўйян мақсад йўлида тайёр лингвистик маҳсулотнинг юзага келишига замин яратади.

— Ўзбек тилининг дастлабки жорийланишда расмий-идоравий ва илмий услубдаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилишга мўлжалланган лингво-системанинг мукамал ишлаши ва натижаси самарали бўлиши учун ушбу тизим графематик, морфологик ва синтактик таҳлил босқичларига ажратилиб, модуллаштирилди.

Адабиётлар

1. Белогов Г.Г., Дуганова И.С., Кузнецов А.Б. Экспериментальная система автоматизированного обнаружения и исправления ошибок в тексте / НТИ. Серия 2, 1984. №3. -С. 20-25.
2. Клышинский, Э. С. Начальные этапы анализа текста / Э. С. Клышинский // Автоматическая обработка текстов на естественном языке и компьютерная лингвистика: учебное пособие / Е. И. Большакова [и др.]. – Москва: МИЭМ, 2011. – -С.106-140, 270.
3. Леонтьева Н.Н. Автоматическое понимание текста: системы, модели, ресурсы: учеб. пособие. – Москва: Академия, 2006. –С. 304.
4. Мельчук И.А. Порядок слов при автоматическом синтезе русского слова (предварительные сообщения) / Научно-техническая информация. 1985. № 12. – С.12-36.
5. Ножов И.М. Морфологическая и синтаксическая обработка текста (модели и программы) сегментации русского предложения: Дис. канд. филол.наук. – Москва: 2003.
6. Пиотровский Р.Г. и др. Методы автоматического анализа и синтеза текста. – Минск: «Высшая школа». 1985.
7. Schleicher, August. Zur Morphologie der Sprache. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. VII. I, N.7. St. Petersburg. 1859. –P. 35.
8. [https://en.wikipedia.org/wiki/Morphology_\(linguistics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Morphology_(linguistics))
9. <http://www.aot.ru/docs/sokirko/Dialog2004.htm> – морфологик модуллар
10. <http://tech.yandex.ru/mystem> – MyStem морфологик таҳлил дастури сайти
11. Abjalova M.A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn] : monografiya. – Toshkent: «Nodirabegim», 2020. 25-28-b.
12. Абжалова М. Матнларга авто-лингвистик ишлов бериш тизимлари. VI Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». (Труды конференции) –Ташкент: Navoiy universiteti, 2018. – С. 244-246.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ўзбек тилидаги матнларни таҳлил қилувчи дастурнинг морфологик босқичида таҳлил қилиниши назарда тутилган сўзшаклларнинг грамматик категориялар тизимида макбул аффиксларни қабул қилиш меъёрлари формал тарзда ёритилди ва морфоанализаторнинг алгоритми берилди.

РЕЗЮМЕ

В данной статье формально описаны критерии приёма аффиксов в систему грамматических категорий слов, подлежащих анализу на морфологическом этапе программы анализа текстов на узбекском языке, и дан алгоритм работы морфоанализатора.

SUMMARY

This article formally describes the norms of accepting admissible affixes in the system of grammatical categories of words to be analyzed at the morphological stage (morphoanalyzer) of the program for analyzing texts in the Uzbek language, and gives an algorithm for the morphoanalyzer.

ЛУҒАТ МАҚОЛАСИ ВА СЕМАНТИК ТЕГЛАР МАЖМУИДАГИ МУШТАРАК ВА ФАРҚЛИ ЖИҲАТЛАР

Д.Б.Ахмедова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори

И.О.Хамидова – талаба

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: корпус лингвистикаси, лексикография, лексик бирликлар, семантик теглаш, изоҳли луғат, бош сўз, умумистеъмол лексика, чегараланган лексика, иллюстратив мисол.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, лексикография, лексические единицы, семантические теги, аннотированный словарь, общий словарный запас, ограниченный словарный запас, иллюстративный пример.

Key words: corpus linguistics, lexicography, lexical units, semantic tagging, dictionary, general vocabulary, limited vocabulary, illustrative example.

Корпус лингвистикаси лексикография билан чамбарчас боғлиқ. чўнки луғатдаги тил бирлиги. унинг изоҳи корпус бирликларини теглаш учун лингво-лексикографик таъминот вазифасини бажаради. Ўзбек тилида мавжуд луғатлар матнини электронлаштириш луғатни корпус билан боғлашнинг илк босқичи саналади. Ўзбек лексикографияси узок тараққийёт йўлини босиб ўтди. корпус учун материал вазифасини бажарадиган бой хазинага эга бўлди.

Профессор Э.Бегматовнинг фикрича, лексикада системалилик тилининг бошқа сатҳларидаги каби яқол кўзга ташланиб турмайди. Лексик бирликлар микдор жиҳатидан фонема, морфемаларга нисбатан анча кўп ва даврий бекарорлик ҳусусиятига эга. Шу боис лексикани бор қўлаи билан аниқлаш ва тадқиқ қилиш имконияти йўқ [1:116]. Бугун жаҳон тилшунослиги бу муаммони

тил корпуслари ёрдамида ечишга киришган ва аллақачон натижаларни қўлга киритган. Лексикани сифат ва микдор жиҳатдан инвентаризация қилиш, атрофлича тадқиқ қилиш имконияти кенгайган.

Тил бирликларини семантик теглаш учун энг асосий манба ўзбек тилининг изоҳли луғатидир [2]. Луғат ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг истеъмолда бўлган 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмани. фан. техника. санъат ва маданият соҳасига оид терминларни, бир неча шевада қўлланадиган сўзларни, баъзи тарихий ва эскирган атамаларни ўз ичига олган. Луғатда берилган сўзларнинг амалда қўлланиши XX аср ўзбек адабиёти ва матбуотида олинган мисоллар билан далилланган. Луғат ўзбек тилшунослиги ва туркийшунослик бўйича мутахассислар, таржимонлар, оммавий ахборот воситалари ходимлари, олий таълим муассасаси

ўқитувчи ва талабалари ҳамда кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган. Луғат мақоласининг тўзилишида мантикий системалилик мавжуд. Қўзатишларимиз давомида унинг тўзилиши зарурий қисмлардан иборат эканлигига яна бир бор амин бўлдик. Сўзни семантик теглашда луғат мақоласининг тўзилиши тажрибасини қўллаш самарали натижа беради. Қўйида луғат мақоласининг тўзилиши ҳамда тил бирликларини семантик теглашда ундан фойдаланиш имкониятини изоҳлаймиз.

1. Бош сўз. Луғат сўзлигидан ўрин олган ҳар бир сўз *бош сўз* дейилади. Қўйидаги сўз ва сўзшакллар луғатга киритилган, яъни бош сўз сифатида берилган:

Умумистеъмол сўзлар:

1. Ҳозирги ўзбек тилида умумистеъмолда бўлган, адабий тилга оид мустақил (туб ва ясама) сўз, ёрдамчи сўз, ундов, тақлид сўз, модал сўзлар.

2. Сўзнинг ўз вазифа ва маъносидан ташқари луғавий маъно ҳам касб этган шакли. Масалан, *қушдек*, *қип-қизил*, *ўқувчи* сўз шакллари *енгил*, *гирт*, *ўтакетган*, *талаба* маъносига ҳам эгаллиги туфайли бош сўз сифатида берилади. Корпусда бундай сўзларни теглаш алоҳида муаммо доирасида қаралади. Феълнинг нисбат шакллари киритиш-киритмасликда ҳам шу йўл тутилади, яъни нисбат шакли нисбат маъносидан ташқари луғавий маънога ҳам эга бўлса, луғатга киритилган. Корпусда бу масалани ҳал қилишда аниқ йўл мавжуд: нисбат шаклини киритиш-киритмаслик сўзни леммалаш жараёнида белгиланади. Масалан, *келишди* сўзшакли омонимлик характериға эга. Корпусда <кел> (келмоқ), <келиш> (келишмоқ) тарзида леммаланади.

3. Бир ёки ҳар иккала қисми мустақил қўлланмайдиган жуфт ва такрорий сўзлар: *бозор-ўчар*, *ола-кула*, *ади-бади*, *лаш-луш*, *ўлда-жўлда*, *чақма-чақар*, *бирдан-бир*, *лов-лов*, *мўлт-мўлт* ва ш.к. Лекин иккинчи қисми фонетик ўзгариш билан қўлланувчи (жамлик ифодаловчи) *ош-пош*, *ирим-сирим* каби жуфт сўзлар луғатга киритилмаган. Корпус бирликлари сифатида юқорида кўрсатилган шаклларнинг икки хили ҳам леммаланади: <*бозор-ўчар*>, <*ола-кула*>, <*ош-пош*>, <*ирим-сирим*>; тил бирлиги сифатида корпусга киритилади. Демак, корпуснинг сўз камраб олиш имконияти луғатга нисбатан анча кенг бўлади.

4. Сўзнинг адабий тилда параллел қўлланувчи *адаб-одоб*, *каптар-кабутар*, *набира-невара*, *маъно-маъни* каби, *шоир-шоира*, *муаллим-муаллима* каби жинс билдирувчи вариантлари, шунингдек, бир сўзнинг тарихий, бадий ва б. асарларда қўлланувчи вариантлари: *бирлан*, *бирла*, *била* каби.

Чегараланган лексика:

1. Кўпчилик қўллайдиган, тушунадиган, дарслик, илмий-оммабоп асар ва даврий матбуотда кўп қўлланадиган терминлар: *инқилоб*, *иқтисод*, *кўпайтирув*, *акция*, *тола*, *рақс*, *эмлаш*, *шудгорлаш* ва б.

2. Касб-ҳунар лексикасидан ҳам кўпчилик тушунадиган ва қўллайдиган *чарх*, *арра*, *танда*, *ранда*, *эгов*, *искана* каби, шунингдек, *косиб*, *дурадгор*, *қурувчи*, *қуллол*, *пардозчи* каби касб эгасини билдирувчи; улардан ясалган *дурадгорлик*, *ҳунарамандчилик*, *қуллолчилик* каби соҳа номини билдирувчи сўзлар.

3. Оддий сўзлашув нутқиға оид сўзлардан кўпчилик қўллайдиган, ёзма нутқда ҳам кўп учрайдиган *бирам*, *ўлғудай*, *кетворган*, *шунақанги*, *муллажиринг* кабилар, шунингдек, нутқнинг маълум бир туриға хос бўлган *нанна*, *ҳачу* (болалар нутқиға хос); *ўргилай*, *қоқиндиқ* (аёллар нутқиға хос) каби сўзлар.

4. Шеваға оид сўзлардан: 1) адабий тилда параллел қўлланадиган *қаравот*, *сўри*, *чортоя* каби сўзлар; 2) адабий тилға мансуб бўлмаса ҳам, кўпчилик шеваларда қўлланадиган ва ёзма манбаларда ҳам учрайдиган *гурунг*, *манглай*, *қўноқ* каби сўзлар; 3) адабий тилда

варианти бўлмаган, маълум бир ёки бирдан ортик шевада қўлланадиган *елвизак*, *елвагай*, *арчимоқ*, *арна* каби сўзлар.

5. Тарихий сўзлардан ўтмишни ёритиш ва тасвирлашға оид ишларда қўлланадиган *хон*, *амир*, *қарол*, *чоракор*, *батрак*, *қози*, *миришаб*, *омоч*, *чақирим* каби сўзлар.

6. Эскирган сўзлардан ўз вақтида кенг истеъмолда бўлиб, ҳозирда бошқа сўз билан алмашган ёки илмий, бадий асарлар ва бошқа манбаларда қўлланувчи *дорилфунун*, *кашишоф*, *чағир*, *илик*, *айламоқ* каби сўзлар.

7. Ҳозирги тилда мустақил ҳолда деярли қўлланмайдиган, ҳатто бутунлай истеъмолдан чиққан, лекин истеъмолда бўлган мақол, матал ва турғун иборалар таркибида, шунингдек, маълум бир сўз билангина қўлланувчи *нил* (бўёқчининг нилими), *бебилиска* (бебилиска пул), *чумак* (чумак урмоқ), *барҳам* (барҳам бермоқ), *миқ* (миқ этмаслик), *ато* (ато қилмоқ) каби сўзлар.

8. Диний тушунчаларни билдирувчи, оғзаки ва ёзма нутқда кенг қўлланадиган *ақиқа*, *азон*, *рўза*, *ийд*, *намоз*, *никоҳ*, *фотиҳа*, *черков*, *буддизм*, *насроний* каби сўзлар.

9. Халқ номларидан: 1) кўпчиликка маълум халқларни билдирувчи *ўзбеклар*, *турклар*, *инглизлар*, *немислар*, *французлар*, *араблар*, *хитойлар* каби сўзлар; 2) тарихда маълум роль ўйнаган, шу туфайли номи ҳозирги ёзма манбаларда учрайдиган халқ, қабила ва сулолани билдирувчи *сугдлар*, *салжуқийлар*, *қорахонийлар*, *хазарлар* ва ш. к.; 3) ўзбек халқи таркибига кирувчи қабила, уруғ номлари: *қарлұқлар*, *қипчоқлар*, *манғитлар*, *қирқлар*, *найманлар* каби сўзлар худди шундай (кўплик) шаклида луғатға киритилди.

10. Шўро даврида кенг истеъмолда бўлган, ўзбек тилиға давлат тили мақоми берилгандан кейин бошқа сўз билан алмаштирилган *революция* (инқилоб), *экономика* (иқтисодиёт), *план* (режа), *район* (туман), *область* (вилоят), *массив* (даҳа), *минут* (дақиқа) каби сўзлар киритилган.

Луғатға киритилган бош сўздан ёрдамчи сўз орқали ҳосил қилинган (ажратиб ёзиладиган) ясама сўзлар, турғун бирикмалар бўлса, улар бош сўзға тузилган луғат мақоласи ичида, бош сўзнинг ўзига тузилган луғат мақоласи ниҳоясига етгач, янги абзацдан қора ҳарфлар билан аввал ясама сўзлар, уларға тузилган луғат мақолаларидан сўнг эса турғун бирикмалар изоҳланувчи бирлик сифатида берилган; уларнинг ўзига луғат мақоласи тузилган.

Турғун бирикмалар ҳам луғатға киритиладиган сўзларға қўйиладиган (юқорида қайд этилган) талаблар асосида луғатға киритилган. Яъни умумистеъмолда бўлган, шунингдек, қўлланиш доираси чегараланган турғун бирикмалардан кўп ишлатиладиган, ёзма нутқда ҳам кўп учрайдиганлари киритилган. Булар қуйидагилар:

1. Оғзаки ва ёзма нутқда кўп қўлланадиган, турли соҳаға оид бирикма терминлар: *миллий даромад*, *даромад солиғи*, *атроф-муҳит*, *маъмурий жазо*, *меҳнат дафтарчаси*, *қон босими*, *жарима тўпи* ва ш. к.

2. Маъноси таркибидаги сўзлар маъносига тенг бўлмайдиган (одатда, қўшма сўз деб қаралувчи) *назар солмоқ*, *жавоб бермоқ*, *лойиқ кўрмоқ*, *озор бермоқ* ва ш. к.

3. Таркибидаги бирор сўз кўчма маъноли бўлган бирикмалар: *оқ кўнгли*, *кўнгли оқ*, *қора кўнгли*, *кўнгли қора*, *қўли гул* ва ш. к.

4. Кўчма маъноли иборалар (фразеологизмлар): *амманнинг бузоғи*, *учиға чиққан*, *оёғини қўлга олмоқ*, *тошингни тер* ва ш. к.

5. Изоҳ талаб этувчи мақол ва маталлар: *Темирни қизигида босмоқ*. *Синамаган отнинг сиртидан ўтма*. *Сўқир кўзға сурма*. *Кўза кунда эмас, кунда синади*.

Корпус бирликларини теглашда шундай ясама сўз ва турғун бирикмалар алоҳида, мустақил лемма мавқеида бўлади: <даромад солиги>, <маъмурий жазо>, <меҳнат дафтарчаси>, <оқ кўнгли>, <аммамнинг бузоғи>, <учига чиққан>.

Луғат мақоласи бош сўзнинг ўзига тузилган бўлиши ёки шу бош сўздан ҳосил қилинган ясама сўз, таркибида шу сўз иштирок этган турғун бирикма бўлса, уларга тузилган луғат ички мақолани ҳам ўз ичига олиши мумкин.

Бош сўзлар (мустақил сўзлар) ноль шаклда (бош шаклда) берилган. Фақат халқ, қабила, элат номлари, шунингдек, айрим терминлар кўплик шаклида берилган. Шу билан бирга, бирик шакли ҳам бош сўз сифатида берилган. Корпус кидирувида сўзшакл кидируви ҳам, бош сўз (лексема) кидируви ҳам мавжуд бўлади. Фақат корпусда ҳам бош сўз (лемма) ажратиб белгиланади.

Феъллар -моқ шаклида (ишламоқ, келмоқ) берилган; бу шакл шартли: ҳеч қандай грамматик маънога эга бўлмайди. Корпус бирикларини теглашда феъл сўз туркумидан ташқари барча сўзлар “ўзак-негиз = лемма” қондасига асосан леммаланади [3:250]. Фақат феъл туркумидаги сўзлар луғатдагидек -моқ шаклида эмас, ўзак қисми леммага тенглаштирилади. Масалан, *оталар* сўзшакли <ота>, *қийинроқ* сўзшакли <қийин> тарзида леммаланса, феъл сўзшакллари *келяпти* <кел>, *ўқиган* <ўқи> тарзида леммаланади. Луғатдаги каби *келмоқ*, *ўқимоқ* тарзида леммалаш тўғри эмас. Чунки кидирув -моқ шакли билан амалга оширилмайди. Бош сўз шакллариининг луғат мақоласи ва корпусда тегланишида шундай ўхшаш, фарқли жиҳатлар мавжуд.

Луғат мақоласида сўзнинг бирор шакли шу шаклга хос маъно ва вазифадан бошқа маъно ва вазифа касб этган бўлса, шу шакл бош сўз сифатида берилган; ҳар бир маъно, вазифаси қайд этилган. Мисол:

ТОРТИБ 1 Тортмоқ фл. рвдш. *Тортиб йиқитмоқ...*

2 кўм. [изох] *Катталардан тортиб ёшларгача.*

Корпусда бу анча қийин масала: грамматик/морфологик омонимлик ҳисобланади.

Бош сўз мустақил қўлланмай, бирор сўз билан ёки турғун ибора таркибида қўлланадиган бўлса, унинг кетидан икки нукта (:) қўйилиб, сўнгра шу сўз билан берилган. Мисол:

ЛОМ-МИМ: лом-мим демаслик...

НИЛ: бўёқчининг нили...

Бундай бирикларни корпус бирлиги сифатида олиш учун турғун шакли лемма сифатида белгиланади: <лом-мим демаслик> каби.

Ажратиб ёзиладиган ясама сўз ва турғун бирикмалар ҳам, асосан, юқоридаги принципга, яъни от бўлса, бош келишида, феълга тенг бўлса, -моқ шаклида берилган. Лекин баъзи турғун (фразеологик) бирикмалар нутқда маълум бир шаклдагина қўлланади ва улар луғатда ҳам худди шу шаклда берилган. Масалан, *илоннинг ёғини ялаган, ёғ тушса ялагудай, илон нўст ташлайди* иборалари фақат шу шаклида қўлланади; луғатда ҳам шу шаклда берилган.

II. Луғат мақоласининг бош сўздан кейинги компоненти **бош сўзнинг этимологияси ҳақидаги маълумот**дир. Этимологик маълумот қардош бўлмаган чет тил сўзларига берилган. Бунда муайян сўз асли мансуб бўлган тил (шартли қисқартма билан), сўзнинг шу тилдаги ёзилиши ва маъноси қайд этилган.

Тил бирикларини семантик теглашда бу параметр ҳам алоҳида эътиборга олинishi ва лингвистик базага сўз этимологияси ҳақидаги қисқа маълумот киритилиши лозим.

III. Луғат мақоласининг этимологик маълумотдан кейинги қисми бош сўзга, унинг маъноси олдидан бериладиган **грамматик, услубий ва ҳавола этувчи кайдлар** бўлиб, улар қисқартма шаклида берилган.

IV. Изоҳланувчи бириклар (бош сўз ва турғун иборалар) **маъносини** (маъноларини) **белгилаш** ва **қайд этиш** луғат тузиш ишининг энг асосий, луғат мақоласининг доимий қисмларидан бири ҳисобланади. Луғатнинг қиммати, муваффақияти ана шу ишнинг қай даражада бажарилганлиги билан ҳам белгиланади.

Луғатда бош сўзнинг ҳар қандай маъноси эмас, балки унинг ҳозирги умумистеъмолда бўлган, кўпчиликка тушунарли бўлган маъноси (маънолари) қайд этилган. Бош сўз бир маъноли бўлса, луғат мақоласи шу маъносига тузилган; кўп маъноли бўлса, ҳар бир маъноси, маълум тартибда, тўқ қора рангли араб рақами билан алоҳида-алоҳида қайд этилган. “Сўздан тушунчага” принципидаги теглашда сўз маъноларини белгилаш луғатдаги тартибда амалга оширилиши айни муддао. Аммо “тушунчадан сўзга” принципидаги кидирувда кўп маъноли сўзларнинг маъносини тегишли ЛСГ, МГ ва ЛСМларга бириктириш лозим бўлади, чунки олдинги қисмларда айтилганидек, кўп маъноли сўзлар бир маъно билан битта ЛСГга мансуб бўлса, иккинчи маъно билан бошқа ЛСГ/ЛСМга тегишли бўлади.

V. Луғат мақоласининг энг асосий қисми (компоненти) – **изоҳланувчи бириклар маъносига бериладиган изоҳ.**

Сўзнинг луғатда қайд этилган бирорта ҳам маъноси изоҳсиз қолмаслиги кераклиги юқорида айтилди. Лекин сўзнинг луғатда қайд этилган ҳар бир маъноси шу ўринда изоҳланиши шарт эмас. Изоҳли луғатда бундай йўл тутиш мумкин ҳам эмас. Чунки бундай йўл тутилидиган бўлса, луғат такрор ҳолдаги изоҳлар билан тўлиб кетади.

Тил корпуслари луғатлар билан қиёсланганда шу томондан имкониятининг кенглиги, чексизлиги билан фарқланади. Тил корпусларида луғатдагидек (такрорларга йўл қўймаслик мақсадида) бошқа сўзга ҳавола қилишга эҳтиёж йўқ. Сунъий интеллект катта ҳажмли хотирага эга, қоғоз исроф бўлмайди, ҳажми исталганча кенгайтириш мумкин. Бу фойдаланувчига ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди, чунки миллионлаб сўз атиги бир неча мегабайтни ташкил этади. Луғатда сўздан бошқа сўзга ҳавола нега керак? Масалан, тилда синоним сўзлар кўп. Уларнинг ҳар бирида айни бир маънога изоҳ берилaversa, луғатда такрорий изоҳлар кўпайиб кетади. Шу ҳолатга йўл қўймасликка, сўзнинг луғатда қайд этилган ҳар бир маъноси изоҳга эга бўлишини таъминлашга икки хил йўл билан эришилган: 1) сўз маъносини таъриф, тушунтириш йўли билан изоҳлаш, яъни маънога изоҳ бериш; 2) сўз маъносини бошқа сўзнинг маъносига ҳавола этиш. Мисол:

ИЗН қ. рухсат...

Ижозат сўзи ҳам *рухсат* сўзи билан маънодош, улар орасидаги фарқ жуда сезиларсиз. Лекин *ижозат* сўзи маълум даражада китобийлик хусусиятига эга. Шунинг ўзиёқ унинг қўлланиш доирасини чегаралайди. *Рухсат* сўзида эса бирор жиҳатдан чегараланиш йўқ. Шу туфайли у ўз синонимик каторида асосий сўз ҳисобланади; унинг маъноси, албатта, изоҳланиб, қолган сўзлар (синонимлари) унга ҳавола этилиши мумкин.

VI. Луғат мақоласининг сўнгги компоненти – **изоҳланувчи бирик маъноси изоҳидан кейин бериладиган иллюстратив мисол.** Иллюстратив мисол, гарчи ҳар бир маънонинг изоҳидан сўнг берилса-да, изоҳланувчи бирик (жумладан, бош сўз)нинг айтилган талаблар асосида киритилганлигини, унга қўйилган грамматик ва услубий белгиларнинг тўғрилигини, изоҳланувчи бирик маъноси (маъноларининг)нинг тўғри, аниқ белгиланганлигини, ниҳоят, ҳар бир маънога берилган изоҳнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун келтирилган.

Луғат мақоласида мисол миқдори ҳам чегараланган бўлади; корпусда аксинча: мисоллар чексиз. Қидирилган битта сўзнинг минглаб мисоллар контекстига ҳавола қилиш имкони бўлади. Албатта, бу дунёдаги катта тил корпуслари НКРЯ [4], BNC [5] каби корпуслар мисолида текширилган ҳулоса.

Адабиётлар

1. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: “Фан”, 1995.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (А.Мадвалиев таҳрири остида). 5 жилдли. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2000-2006.
3. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Фил. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дис. – Бухоро: 2018.
4. <http://www.ruscorpora.ru/reqsem.html>
5. <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
6. Ахмедова Д. Семантик разметка тизимида тег гуруҳлари. “Oriental art and culture” scientific methodical journal. –Kokand: 2020. №3. 440-444-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тил корпуси учун ахборот манбаси бўла оладиган луғатлар, луғат мақоласининг тузилиши ҳамда бу маълумотларнинг корпус бирликларини теглашдаги имкониятлари тўғрисида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждаются словари, которые могут быть источником информации для языкового корпуса, структура словарной статьи и возможности использования этой информации при переходе к единицам корпуса.

SUMMARY

This article discusses dictionaries that can be a source of information for the language corpus, the structure of the dictionary commentary, and the possibilities of this information in tapping corpus units.

АТОҚЛИ ОТЛАРНИНГ ТИЛ ЛУҒАВИЙ ҚАТЛАМИДАГИ ЎРНИ

М.Б.Бахтиёрова – таянч докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: лингвомаданиятшунослик, маданият, тил, этнос, менталитет, антропология, эталон, парадигма.

Ключевые слова: лингвокультура, культура, язык, этнос, менталитет, антропология, эталон, парадигма.

Key words: linguaculture, culture, language, nation, mentality, anthropology, etalon, paradigm.

Лингвомаданиятшуносликни бугунги кунда тилшуносликнинг жадал ривожланаётган, тилда ўз ифодасини топаётган ва барқарорлашаётган халқлар маданиятини кишилар ўртасидаги муносабатларнинг муайян бир шакли сифатида тадқиқ қилинаётган янги йўналиш сифатида талкин қилиш мумкин. Н.М.Махмудовнинг ёзишича “лингвокультурология тилни маданият ҳодисаси сифатида ўрганади. Бу дунёни миллий тил призмаси орқали ўзига хос тарзда кўриш бўлиб, бунда тил алоҳида миллий менталликнинг ифодачиси сифатида иштирок этади. Бугун лингвокультурология рус ва бошқа хорижий тилшуносликларида алоҳида лингвистик йўналиш сифатида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Вазифаси тил ва маданият, тил ва этнос, тил ва менталитет ўртасидаги ўзаро муносабатни тавсиялаш ва ўрганишдан иборат бўлган бу йўналиш ўзбек тилшунослигида кўпроқ қиёсий аспектдаги изланишларда энди-энди бошланмоқда” [13: 51].

Тилшуносликнинг лингвокультурология йўналиши, қатор тадқиқотларда қайд этилишича, тилнинг кумулятив функциясига таянади, у орқали муайян бир халқнинг турмуш тажрибалари, олам ҳақидаги тасаввурлари ва оламни билишдаги ҳис-туйғуларни лисоний бирликларда ўз аксини топади ва авлоддан авлодга ўтади. Бу концепцияга мувофиқ, тил оламни концепциялаштиришнинг ва инсон тажрибаларини умумлаштиришнинг, олам ҳақидаги билимларни, инсоният ҳаётидаги ижтимоий муҳим тарихий ҳодисаларни сақлашнинг дастлабки шакли сифатида талкин қилинади.

Таниқли социолог олим Роберт Уатноу ўзининг «Халқнинг ҳаётий луғати» (Vocabularies of Public Life) номли китобининг кириш қисмида қуйидагиларни ёзади: “Бизнинг асримизда, маданиятни таҳлил қилиш эҳтимол барча бошқа даврлардагига нисбатан кўпроқ инсон ҳақидаги фанларнинг марказида турибди”. Бундай тоифадаги тадқиқотларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг фанлараро характерга эга эканлигидир. Антропология, адабий танқид, сиёсий фалсафа, динларни ўрганиш, маданият тарихи ва когнитив психология бу борада бой манбаларга, ҳулосаларга эга ва улардан янги ғояларни излаб топиш мумкин” [9].

Ғ.Исмоиловнинг таъкидлашича, тадқиқ жараёнида маданиятнинг учта ўзига хос хусусиятлари аниқланган: 1) Системали характерга эга бўлади: “Маданият ижтимоий аҳамиятга эга дастурлар, меъёрлар, эталонлар, парадигмалар, фаолият, ҳулқ-атвор ва мулоқот тизими бўлиб, улар мазкур соҳаларнинг яқка, дискретик актларини ўзаро мувофиқлаштиради ва шу тарика ижтимоий тизимчалар ва жамиятнинг яхлитлигини таъминлайди” [https://sites.google.com/site/philustu/home/33-sistemnyj-harakter-cultur]. 2) Кумулятив хусусияти: “Маданият – бу халқнинг ўзига хос тарихий хотирасидир” [15:227]. 3) Коммуникатив хусусияти: “Коммуникатив даражада у ёки бу жамоага хос лисоний ва маданий анъаналар ёрдамида мулоқот қилиш демакдир. Мазкур ўзаро алоқа даражасининг натижаси бу – инсонлар ўртасидаги муроса ва бир-бирини тушунишдир [7]. Маданият одамларнинг ўзаро мулоқот қилиш шакли бўлиб, одамлар ўзаро алоқа қиладиган жамоадагина намоён бўлади; маданият, биринчидан

Тилда мавжуд бўлган номларнинг хилма-хил хусусиятлари жуда қадимги даврлардан буён турли соҳа олимларининг диққатини ўзига жалб этиб келаётганлиги қадимги юнон олимлари Арасту, Демокрит, Гераклитнинг асарларида ҳам атоқли отларнинг хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилганлиги билан ўз исботини топади. Жумладан, Аристотель “Поэтика” асарида отни нутқ бўлақларидан бири деб ҳисоблайди ва унга қуйидагича таъриф беради: “От мураккаб, маъно англатувчи, замонни билдирмайдиган, қисмлари ўз-ўзидан маъно англатмайдиган сўзdir” [19]. Эрамизгача 1- асрда яшаган Юлий Поллукс “Ономастик” номли атоқли отларга изоҳ берувчи луғат яратган. Стоиклар, жумладан, Хрисипп атоқли отларни алоҳида тил бирлиги, сўзлар гуруҳи деб тасниф қилган эди. Уйғониш даврида ва ўрта асрларда (Т.Гоббс, Ж.Локк, Г.Лейбниц) ҳамда бутун XIX аср давомида (Ж.Милль, Х.Жозеф ва бошқалар) атоқли отлар, уларнинг тил луғавий қатламидаги ўрни масаласига доир мунозара давом этади. Бу соҳада энг муҳим масала атоқли отлар кандай маъно билдиришини аниқлашдан иборат эди. XVIII-XIX асрлар давомида бу муаммо фақат тилшунослар томонидан эмас, файласуфлар, мантик